

УДК 070(477) "1985/1991"

**РОЛЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛІВ
1985 – 1991 РР. У ФОРМУВАННІ НОВОЇ
“ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ”****THE ROLE OF UKRAINIAN MAGAZINES
1985 – 1991 YEARS IN FORMATION OF A NEW
“HISTORICAL MEMORY”****Данилевський В. В.,**

здобувач кафедри історії та культури України,
ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди”
(Переяслав-Хмельницький, Україна),
e-mail: danulevskuyvaleriy@ukr.net

Danylevskiy V. V.,

external PhD student at the Department of history
and culture, Ukraine of State Higher Educational
Institution «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii
Skovoroda State Pedagogical University»
(Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine),
e-mail: danulevskuyvaleriy@ukr.net

У статті аналізується роль українських художньо-літературних та громадсько-політичних журналів періоду перебудови (1985 – 1991 рр.) у відтворенні історичної пам’яті. Констатується, що в період перебудови українська публіцистика стає, без перебільшення, одним із головних чинників творення незалежності України, пробудження національної самосвідомості.

Ключові слова: журнали, історія, перебудова, преса, публікація, публіцистика, редактор, суспільство, часопис.

The article analyzes the role of Ukrainian fiction and socio-political magazines during the perestroika (restructuring) period (1985 – 1991) in the reproduction of historical memory. During the perestroika, Ukrainian journalism became, without exaggeration, one of the main factors in making the independence of Ukraine, awakening national consciousness.

Keywords: magazines, history, perestroika (restructuring), press, publication, journalism, editor, society, magazine.

Постановка проблеми. Політика гласності та демократизація суспільного життя, які стали основоположними елементами внутрішньої політики радянської держави в роки перебудови (1985 – 1991 рр.), сприяли поступовій зміні редакційної політики практично всіх провідних українських журналів. Саме в цей період українська публіцистика стає, без перебільшення, одним із головних чинників творення незалежності України, пробудження національної самосвідомості. З огляду на вище зазначене, тематика вивчення процесу переосмислення концепції української історії на сторінках вітчизняних журналів у період перебудови є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження суто ролі українських художньо-літературних та громадсько-політичних журналів періоду перебудови (1985 – 1991 рр.) у відтворенні історичної пам’яті ще не стала предметом окремого ґрунтовного фахового історичного дослідження в сучасному осмисленні. Окремі аспекти піднятої нами проблеми досліджували такі дослідники як І. Михайлин [21], Л. Нечипоренко [23], І. Храмцова [30].

Метою статті є висвітлення ролі українських періодичних журналів періоду перебудови (1985 – 1991 рр.) у формуванні нової “історичної пам’яті”.

Завдання дослідження. Відповідно до мети, поставленні наступні завдання, зокрема: зробити спробу проаналізувати, які ж саме «білі плями» української історії висвітлювались на сторінках українських журналів в роки перебудови; розглянути, які ж саме історичні праці, і яких саме істориків, знайшли своє відображення на сторінках українських журналів та чи сприяли вони формуванню національної свідомості в роки перебудови.

Виклад основного матеріалу. Демократизація суспільного життя в роки перебудови стала тією рушійною силою, яка активно вплинула на насиченість українських журналів матеріалами, які суттєво реанімували нашу вітчизняну історію, культуру, повертали із забуття історичні події та відоміх українських патріотів, репресованих радянською тоталітарною владою. З точки зору сьогодення ми можемо ствердно констатувати, що журнальна публіцистика відіграла в національному відродженні України у період перебудови надзвичайно позитивну вагому роль.

У розпал перебудови на сторінках журналу «Київ» відома журналістка С. Андрусів у авторській статті «Вогонь нашої пам’яті». Історична проза в контексті сьогодення, аналізуючи в контексті тогочасного сьогодення історичну проблематику, зазначала, що національна самосвідомість, «що є одним із найпереконливіших доказів справжнього духовного поступу, виростає на ґрунті знання минулого. Лише спільна історична пам’ять дає підстави людям вважатися народом. Звернення до своєї сивої давнини, її осмислення в проекції на сучасне та майбутнє – успадкована жага неперемтності, «інстинкт» самозбереження й самовідтворення». Розквіт історичних жанрів великою мірою був викликаний ситуацією духовного застою, перекручень і зловживань у сфері національних відносин, патріотичного та інтернаціонального виховання, намагання літератури протистояти деформації свідомості, соціальній і моральній деградації громадян. Твори інших жанрів на ці проблеми прямо вийти не могли» [1, с. 125].

Українські журнали періоду 1985 – 1991 рр. були тісно стиковані з політикою. І це була реальність. Проте, незважаючи на це, вони зробили вагомий внесок у повернення із забуття українській громадськості широкого пласту вагомих історичних досліджень, присвячених як окремим історичним подіям, так і історичним постатям, які зробили у свій час, особливо у час радянського тоталітаризму, історики, краєзнавці, літератори.

Сильно виділялась тема сталінізму. Так, наприклад, про злочинний характер сталінського режиму у 1989 р. на сторінках українського журналу «Вітчизна» у публіцистичному матеріалі «СВУ»: суд над переконаннями. Провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції» розкривав юрист за фахом А. Болаболченко. Стаття написана на основі опрацювання автором за дорученням редакції журналу «Вітчизна» 250 томів справи

«СВУ». В них не знайдено жодного доказу, котрий свідчив би про організаційну єдність засуджених і реально підтверджував існування контрреволюційного підпілля на Україні. Не виявлено жодного матеріального свідчення існування «СВУ» – програми чи статуту організації, шифровки чи конспіративного листа. Усе обвинувачення ґрунтується лише на «зінаннях» підсудних, вибитих на попередньому слідстві, що відкидало тодішнє «правосуддя» на рівень святої інквізиції.

Л. Єфімов у передмові до статті А. Болаболченко зазначив: «Правда про процес «СВУ» важлива для нас не лише тому, що відновлює одну з трагічних сторінок нашої вітчизняної історії. Вона й сьогодні застерігає від нових помилок, що беруть свій початок у часи, коли закон був знаряддям сваволі, а сваволя – законом. І багато з тих, хто був засуджений у цій справі і згодом загинув мученицькою смертю, передрекли ті непрості проблеми, з якими ми щодня зустрічаємось сьогодні. Віддамо данину їхній прозорливості» [2, с. 156–179].

На цю публікацію редакція журналу «Вітчизна» одержала багато відгуків. Наприклад, читач А. Зінченко у 1990 р. зазначав, що крім вивчення самого процесу, описаного у статті, важливо знати як все це готувалося, щоб оцінити усі грані тодішніх суспільних відносин. Читач акцентував увагу на тому, що справа «СВУ» розпочалася не з того дня, коли було вчинено перший арешт, а коли окреслилося вороже ставлення до української інтелігенції [13, с. 201–203]. Інший читач – М. Крета вказував, що стаття розглядає «один з найжахливіших епізодів історії народу, кидає один з перших променів світла на чорно-криваву пляму цієї історії – фізичне знищення, починаючи з верхніх шарів інтелігенції, кращих сил народу». Читачі зверталися із проханнями продовжити цю тему – «тему знекровлення нашої Вітчизни» [17, с. 204].

Написана у публіцистичному жанрі судово повість Л. Єфімова «Ворог народу з села Стайки», яка була опублікована у журналі «Вітчизна» у 1989 р., на основі документальних фактів розповідає про долю невинно засудженого у 1938 р. жителя українського села, якого лише через 50 років було реабілітовано і повернуто добре ім'я [11]. У вміщеному на сторінках журналу коментарі до судової повісті прокурор УРСР державний радник юстиції 1-го класу П. Осипенко зазначив: «Справа М. Г. Дудки, простого сільського вчителя з Київської області, який у зловісному 1937 році не побоявся у листі до знайомого висловити свою незгоду із сталінським режимом, по-своєму унікальна... Не всі були в ті роки засліплені і залякані, і кожен виявлений факт відкритого опору Сталіну ще за його життя, безумовно, становить великий інтерес для сучасників. Це були зерна, з яких згодом проросло справді народне розуміння тієї зловісної ролі, яку відіграли Сталін і сталінізм в історії» [11, с. 124–140].

«За Соловецькою межею. Листи М. Зерова, М. Куліша, Г. Епіка, В. Підмогильного (тридцять років)» такі матеріали публікувались у журналі «Київ» у 1988 р. У них висвітлювалась специфіка перебування відомих українських патріотів у таборах на Півночі СРСР [24, с. 111–134].

У 1988 р. у журналі «Вітчизна» з'явилась публіцистична підбірка І. Іванова «Колима. 1937–1939. Із записок «Захара Кузьмича» [14, с. 86–144]. Те, що автор опублікованих в журналі записок «Захара Кузьмича» (так на колимському табірному жаргоні називалися зеки), має найпоширеніші слов'янські ім'я та прізвище – Іван Іванов по батькові ще Іванович, – звичайно ж, випадковість. Проте випадковий збіг у даному разі виростає до страшної метафори – багатомільйонного масштабу сталінських репресій. Адже не лише ленінські соратники-партійці, колишні в'язні царських казематів, творці революції, вчені, маршали, наркоми, письменники, члени ЦК, митці, професори старої формації та молоді командири соціалістичної індустрії ставали жертвами жажливих злочинів Сталіна та його поплічників» [20].

В журналі «Київ» у 1990 р. була опублікована цікава стаття М. Славинського «Ціна «ізмів»» [26]. Фактично стаття розкривала українському суспільству розуміння того, а що ж було головним у радянській ідеологічній складовій. У статті висловлювалась думка відносно того, що це врешті призводило до хибного або схоластичного розуміння законів суспільного розвитку, нехтування основами економіки, її примітивне підпорядкування політиці, ідеології. «Звідси – надії на постанови, циркуляри, вказівки. Звідси – маніпулювання історією, вождизм, підтримування царистських ілюзій «сірої маси», плекання ідола-поклонництва, віра керманічів у свою винятковість, непомильність, непогрішність. Звідси – містицизм, найграндіозніші міфи двадцятого століття: сталінські – класова боротьба загрожується, жити стало краще, веселіше, хрущовські – доженемо й переженемо Америку, нинішнє покоління радянських людей житиме за комунізму, брежнєвсько-сусловські – квітування розвинутого соціалізму, злиття націй тощо» [26, с. 130].

Почала пробиватись в роки перебудови на сторінки українських журналів і тематика голодомору 1932 – 1933 рр. У журналі «Київ» у 1990 р. була опублікована робота англійського історика Роберта Конквеста «Великий терор». Погляд західного дослідника на перебіг подій голодомору 1932 – 1933 рр. особливо цікавий був ще й тому, що це був незаангажований погляд зі сторони [16].

«Біла книга. Правда про голод на Україні 1933 року». Під таким підзаголовком у журналі «Жовтень» («Дзвін») почала висвітлювалась тема голодомору 1932 – 1933 рр. Зокрема, в ній були вміщено підбірки спогадів та розвідок П. Василевського «Алгебра геноциду», М. Запаско «Діти 1933-го року», О. Кононенка «Як страшний сон», В. Лук'яненка «Біла книга», Ф. Сизоненка «Голод у Шевченковому краї» [30, с. 90].

У 1990 р. на сторінках журналу «Київ» під заголовком «На шаблях сидіти жорстко...» були надруковані листи відомих дисидентів-шестидесятників, учасників правозахисного руху художників Алли Горської та Опанаса Заливахи. У редакційній передмові до них йдеться про те, що «їх єднала громадянська непокоря, протест проти таких ганебних явищ, як нищення творів мистецтва, арешти

творчої інтелігенції, що ставали повсякденністю суспільного життя часів застою. За своє вільнодумство та непокору О. Заливаха розплатився п'ятьма роками в мордовських таборах, а А. Горська загинула в листопаді 1970 р. за не з'ясованих обставин. Ці обставини смерті, творчість, а також громадська діяльність А. Горської, яка стала одним із «неформальних лідерів» українських шістдесятників, ще чекають на свого уважного дослідника». Пропонувалося увазі читачів листування художників зібрав син художниці О. Зарецький. Листування охоплює приблизно п'ять років [22, с. 139–150].

Переслідуванню представників української інтелігенції у недалеку в часі від перебудови 1960–1970-х рр. присвячена стаття В. Ковалю «Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...», яку опублікував журнал «Дніпро». В ній автор висвітлює процес фальсифікації справи проти письменника В. Захарченка, показує угоди позицію керівництва тодішньої спілки письменників України. Той період В. Коваль характеризує так: «Нахлинула нова хвиля полювання на відьом (вкотре?), почалися політичні судові процеси (по суті, на Україні вони ніколи й не припинялися!), але вони були настільки законспіровані, приховані від людності, що про них мало хто й знав. Був – чоловік – і нема. Привид націоналізму накрив. Буде (буде!) написана історія боротьби з інакомисленням на Україні (аби для того були створені такі ж умови, як і для титулованих борців з націоналізмом!). Люди повинні знати, за віщо й чому восени 1965-го були заарештовані Іван Світличний, брати Горині, Опанас Заливаха, Михайло Осадчий... (Люди повинні знати, хто, коли, за що, хто доносив і хто свідчив?...). Мені моторошно й досі згадувати «дело» Матвія Михайловича Шестопала, мого улюбленого університетського викладача, єдиного, хто без лайок й остраху розповідав студентам про Винниченка і Грушевського, Хвильового й Еллана Блакитного... А коли і його защемило привид націоналізму, коли і його почали виключати з партії і вигонити з університету, 67 студентів факультету журналістики Київського університету встали на захист, підписали протестуючу заяву в інстанції. Я й досі здригаюся навіть уві сні, коли являється мені той привид, терзає і душить. Шістдесят сім студентів і один викладач – то лише одна хвиля... Когось тоді було вигнано з університету, а хтось зняв свій підпис, хтось покався, когось переслідували десятиріччями... Це не історія, а скалічені життя, вбита жива думка, розпанахана надвоє душа...» [15, с. 162–172].

Особливе місце серед публікацій історичної проблематики на сторінках українських журналів періоду перебудови посідає роман В. Винниченка «Слово за тобою, Сталіне», який у двох номерах надрукував журнал «Вітчизна» (1989 р.). Цей твір – гостре, реалістичне, хоча і трохи гротескне зображення тоталітарної системи «у розрізі», усіх її шарів від верху до низу. В основу роману покладена кардинально-епохальна проблема війни і миру в умовах ворожого протистояння двох систем – капіталістичної, очолюваної США, і соціалістичної

на чолі з СРСР в час, коли між ними максимально загострилися політично-економічні стосунки, що вилилися в шалену двосторонню гонку озброєнь. Сміливо і гостро викриває В. Винниченко організаторів-сталінців голодомору в Україні 1932–1933 рр., переслідування громадян за любов до України шляхом наклеювання на них ярликів буржуазного націоналізму, фізично знищуючи їх або ув'язнюючи в тюрмах та ГУЛАГах [4].

У період 1985–1991 рр. на сторінках художньо-літературних та громадсько-політичних журналів почали друкуватись історичні твори, як наукового так і художнього характеру.

У 1988 р. журнал «Київ» опублікував «Спомини» видатного українського історика М. Грушевського [8, с. 216]. Готував їх до друкування С. Білоконь у передмові до публікації член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченко зазначив, що «вартість «Споминів» акад. М. Грушевського, найвизначнішого історика України, – поза сумнівом. Зберігся рукопис по суті випадково, досі про цей твір видатного вченого в літературі не було жодної згадки, тож можна тільки вітати ініціативу редакції журналу «Київ», який дав першу частину цього коштовного людського документу до рук читача. Зараз чимало редакцій вдаються до передруків уже опублікованого. Коли ж твір друкується вперше, з рукопису, як-от у даному разі, – значення такої публікації, як то кажуть, на порядок вище. Особливо коштовна та частина рукопису, де розповідається про період Центральної ради. По-перше, М. Грушевський, її голова, був і найбільш поінформований у її справах. По-друге, зараз можна з певністю сказати, що в усій мемуарній літературі про цей історичний епізод ніхто не написав краще й докладніше за М. Грушевського» [31, с. 102].

Впродовж 1989 р. в одинадцяти номерах журналу «Вітчизна» друкувалася інша праця М. Грушевського «Історія української козаччини» [7]. У передмові до неї українські історики В. Смолій і О. Гуржій у 1989 р. наголошували, що «в контексті подальшого поглиблення демократизації і гласності в нашому суспільстві вирішене питання про передачу у вільне, відкрите користування численних праць відомого українського буржуазного історика, політичного й громадського діяча, а пізніше радянського академіка М. Грушевського. Багато читачів питають: хто ж ця людина? Яка його роль і конкретний внесок у розвиток історичної науки на Україні? Яким було його кредо як політичного діяча? Ці та інші далеко не риторичні запитання мають значний суспільний резонанс. Відповідь на них висвітлює ще одну сторінку нашого недавнього минулого – минулого складного, суперечливого, а нерідко й трагічного» [28, с. 167].

У 1989 р. журнал «Київ» розпочав публікацію для громадськості багатотомну історичну працю «Історія України-Руси» М. Грушевського. Книга відомого історика друкувалася у журналі «Київ» протягом 1990–1991 рр. [6]. Читачка із Запорізької області писала до журналу «Київ»: «Нарешті діждалась «Історії України-Русі». Ще влітку 1988 року в нашій районці м. Гуляйполя «Зоря кому-

нізму» було вміщено Вашу замітку «Журнал для всіх». Відразу ж передплатила «Київ» і з нетерпінням чекала публікації «Історії...». Та, мабуть, і все своє життя свідоме чекала правди про нашу Україну, бо підсвідомо відчувала, що в нашого народу вкрадено історію і навіть назву. Прекрасно, що Ви вирішили друкувати працю М. Грушевського повністю. Дуже прошу Вас від свого імені і від всієї сім'ї не відступати від цього святого задуму. Впевнена, що знайдеться й чимало противників, але прошу, не відступайте... Дуже щаслива, що матиму можливість щомісяця отримувати «Історію...» і послідовно читати! Малько Світлана Василівна, 32 роки, маю 3-х дітей, тимчасово не працюю. Освіта незакінчена вища» [12].

У 1990 р. журнал «Дзвін» (до 1989 р. – «Жовтень») надрукував деякі частини «Історії України» львівського історика І. Крип'якевича, які не були відомі у радянський період широкій громадськості [18].

Почали читачі дізнаватись зі сторінок українських часописів у період перебудови і про глибинні пласти історії українського козацтва. У 1990 р. журнал «Дзвін» розпочав публікацію тритомної праці українського історика Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків» [32]. Відомий бард Едуард Драч із Черкас в інтерв'ю, надрукованому у журналі «Київ» у 1990 р. зазначав, що «справжнім святом стала для нього публікація у «Жовтні» («Дзвін») «Історії запорізького козацтва» Д. Яворницького... Твір видатного історика живив уяву, будив творчу думку, народжував образи. Отамана Сірка Йвана, Богдана Хмельницького...» [3, с. 168].

Публікація на сторінках журналу праць українських істориків знайшла широку підтримку читачів в різних кутках України. Так, наприклад, у 1988 р. до редакції журналу «Жовтень» зробив цікавий допис житель с. Бобрикове Антрацитівського району Ворошиловградської області І. Захарченко: «Спасибі редакції за виховання в нашого народу історичної пам'яті. Заодно хочу попросити, щоб ви не обмежилися лиш «Історією запорізьких козаків» Д. Яворницького, а опублікували й інші його роботи, бо від київських видавництв їх не швидко діждемся. Я – з діда-прадіда донбасівець і можу посвідчити, що «Жовтень» стає дедалі популярнішим у шахтарському краю» [9, с. 127].

Інший читач – О. Притченко із м. Запоріжжя, на шпальтах журналу «Жовтень» у 1988 р. зазначив, що «напевно, редакцію втішить звістка, що цього року «Жовтень» завоював і продовжує завойовувати все нових прихильників на Запоріжжі. Особисто я передплатив журнал з лютого, бо в кіосках «Союздруку» він зникає дуже швидко. Люди хочуть читати працю Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків», хочуть більше знати про рідне місто. Було б дуже добре, якби ви й надалі продовжували публікації історичних досліджень наших відомих вчених». У відповідь редакція зазначала, що буде продовжувати дану традицію, адже «без публікації творів з історії нашого народу та його культури не уявляємо свого буття в морі вітчизняних періодичних видань» [10, с. 79].

По новому постали у період 1985 – 1991 рр. перед читачами і історичні постаті нашої держави, історичні дослідження яких були надруковані на сторінках українських журналів. Постать великого гетьмана-державотворця України Богдана Хмельницького висвітлювали А. Яковлів та В. Сергійчук [25].

Постать Петра Калнишевського для читачів відкрив по новому на сторінках журналу «Вітчизна» Д. Кулиняка [19, с. 137–151]. Цей же журнал у 1990 р. опублікував цікаву розвідку історика В. Смоля про Петра Сагайдачного [27, с. 189–194].

У 1990 р. головний редактор журналу «Дзвін» («Жовтень») Р. Федорів, розмірковуючи над історичною тематикою журнальної публіцистики, на сторінках редагованого ним часопису писав: «Ще в роки застою ми видрукували «Галицько-Волинський літопис» (XIII ст.), «Опис України» Боплана (XVII ст.), щоденник подорожі Павла Алеппського (XVII ст.), подорожні нотатки У. Вердума (друга половина XVII ст.), щоденник Е. Лясоти (кінець XVI ст.). Справжнім відкриттям для учених і для рядового читача стала публікація книжки мандрівних записів про Україну з часів Івана Мазепи словацького автора Д. Крмана. Це була перша українська публікація, у якій без купюр і без політизованих коментарів розповідалося про складні часи на Україні початку XVIII ст. – до і після Полтавської битви. Було надруковано і низку інших джерелознавчих матеріалів. І повірте, нелегко це було робити в літературному часописі, хоч і не хочу накладати на себе терновий вінець» [29, с. 107–113].

Відродження української національної свідомості на сторінках вітчизняних часописів у роки перебудови (1985 – 1991 рр.) було явно вираженою. У останній рік перебудови на сторінках журналу «Золоті ворота» відомий громадський діяч, юрист С. Головатий констатував, що, на його думку, історичне пізнання «може виконати свою роль у належний спосіб лише тоді, коли воно відбиває реальну діалектику історії, базується на засадах наукової об'єктивності та адекватного висвітлення історичних процесів, подій і фактів, якщо воно вивільнене від кон'юнктури, апологетичного прикрашання дійсності, навмисного замовчування явищ, цілеспрямованого перекручення перебігу подій на догоду панівним ідеологічним догмам, стереотипам та офіційно встановленим версіям. «Історична наука, якій властива роль служанки для виправдання перекрученого минулого, є недостовірною. Недостовірні історія – це псевдо історія» [5, с. 16–23].

Висновки. Як бачимо, процес демократизації суспільного життя, який розпочався у 1985 р., зі старту перебудови і гласності, активно вплинув на редакційну політику вітчизняних часописів. Матеріали, надруковані у вітчизняних часописах періоду перебудови, без перебільшення, відіграли важливу роль у формуванні нової «історичної пам'яті», а саме головне, українська публіцистика доби перебудови стала одним із чинників творення незалежності України. Піднята нами тематика чекає ще свого ґрунтовного дослідження.

Список використаних джерел

- Андрусів, С., 1990. 'Вогонь нашої пам'яті. Історична проза в контексті сьогодення', Київ, № 1, с. 125–127.
- Болаболченко, А., 1989. '«СВУ»: суд над переконаннями. Провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції. Передмова Леоніда Єфімова', Вітчизна, № 11, с. 156–179.
- Брюховецька, Л., 1990. 'Едуард Драч: «Бо в землю повростили наші гени...»', Київ, № 5, с. 167–170.
- Винниченко, В., 1989. 'Слово за тобою, Сталіне. Початок', Вітчизна, № 6, с. 68–116.
- Головатий, С., 1991. 'Українська держава у XX ст.', Золоті ворота, № 1, с. 16–23.
- Грушевський, Михайло, 1990. 'Історія України-Русі', Київ, № 1–7, 10–12; Грушевський, Михайло, 1991. 'Історія України-Русі', Київ, № 1–12.
- Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Передмова В. Смолія та О. Гуржії', Вітчизна, № 1, с. 167–203; Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Продовження', Вітчизна, № 2, с. 167–193; Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Продовження', Вітчизна, № 3, с. 183–203; Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Продовження', Вітчизна, № 4, с. 171–194; Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Продовження', Вітчизна, № 5, с. 160–197; Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Продовження', Вітчизна, № 6, с. 172–193; Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Продовження', Вітчизна, № 7, с. 187–199; Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Продовження', Вітчизна, № 8, с. 153–175; Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Продовження', Вітчизна, № 9, с. 191–204; Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Продовження', Вітчизна, № 10, с. 187–205; Грушевський, Михайло, 1989. 'Історія української козаччини. Закінчення', Вітчизна, № 11, с. 193–205.
- Грушевський, Михайло, 1988. 'Споми́ни. Передмова доктора історичних наук, члена-кореспондента АН УРСР Шевченка Федора, ч. I', Київ, № 9–12; Грушевський, Михайло, 1989. 'Споми́ни. Передмова доктора історичних наук, члена-кореспондента АН УРСР Шевченка Федора, ч. II', Київ, № 8–11.
- 'Дзвінок до редакції. І. Захарченко', 1988, Жовтень, № 7, с. 127.
- 'Дзвінок до редакції. О. Притченко', 1988, Жовтень, № 7, с. 79.
- Єфімов, Л., 1989. '«Ворог народу» з села Стайки. Судова повість (коментар П. Г. Осипенка)', Вітчизна, № 8, с. 124–140.
- 'З пошти «України-Русі»', 1990, Київ, № 6, с. 122.
- Зінченко, А., 1990. 'Що передувало процесові', Вітчизна, № 5, с. 202–203.
- Іванов, Іван, 1988. 'Колима 1937–1939. Із записок «Захара Кузьмича»', Вітчизна, № 8, с. 86–144.
- Коваль, Віталій, 1991. '«Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...»', Дніпро, № 9, с. 162–172.
- Конквест, Роберт, 1990. 'Великий терор', Київ, № 1, с. 87–117; Конквест, Роберт, 1990. 'Великий терор', Київ, № 2, с. 97–126.
- Крета, М., 1990. '«Мисливці за ворогами»', Вітчизна, № 5, с. 204.
- Крип'якевич, Іван, 1990. 'Історія України', Дзвін, № 5–12.
- Кулиняк, Д., 1991. 'Соловецький в'язень, або Останній гетьман України', Вітчизна, № 7, с. 137–151.
- Малишевський, І., 1993. 'Іван Іванов. Книга його життя. Репресоване відродження', упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник, К.: Україна, 405 с.
- Михайлин, І. Л., 2000. 'Історія української журналістики', Х.: ХІФТ, 279 с.
- '«На шаблях сидіти жорстко...». Листування Горської Алли та Опанаса Заливахи', 1990, Київ, № 12, с. 139–150.
- Нечипоренко, Л. І., 2012. 'Еволюція української преси в контексті реформування суспільства (1985–1991 рр.)', Література та культура Полісся, вип. 69, с. 366–373.
- 'Розвідки. Знахідки. Спогади. Кузякіна Н. За Соловецькою межею. Листи М. Зерова, М. Куліша, Г. Епіка, В. Підмогильного (тридцять роки)', 1988, Київ, № 7, с. 111–134.
- Сергійчук, В., 1989. 'Дипломатична служба Богдана Хмельницького', Жовтень, № 1, с. 109–113; Яковлів, А., 1991. 'Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654', Дзвін, № 4, с. 100–118.
- Славинський, М., 1990. 'Ціна «ізмів»', Київ, № 2, с. 127–132.
- Смолій, В. А., 1990. 'Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина', Вітчизна, № 1, с. 189–194.
- Смолій, В. А., Гуржій О. І., 1989. 'Спадщина. Передмова до: Грушевський М. Історія української козаччини', Вітчизна, № 1, с. 167–172.
- Федорів, Р., 1990. 'На варті червоної калини', Дзвін, № 5, с. 107–113.
- Храмцова, І. А., 2015. 'Переосмислення концепції української історії на сторінках художньо-літературних і громадсько-політичних журналів у часи перебудови на Україні', Вісник Черкаського університету, № 22 (355), с. 88–94.
- Шевченко, Федір, 1989. 'Шлях, що завів на манівці', Київ, № 8, с. 102.
- Яворницький, Дмитро, 1990. 'Історія запорізьких козаків', Дзвін, № 1–6; Яворницький, Дмитро, 1990. 'Історія запорізьких козаків. Продовження', Дзвін, № 8–12.

References

- Andrusiv, S., 1990. 'Vohon nashoi pamiati. Istorychna proza v konteksti sohodennia (The fire of our memory. Historical prose in the context of the present)', Kyiv, № 1, s. 125–127.
- Bolabolchenko, A., 1989. '«SVU»: sud nad perekonanniamy. Provokatsii stalinskykh spetssluzhby proty ukraïnskoï intelihtentsii. Peredmovia Leonida Yefimova ('IED': The trial of beliefs. Provocations of Stalin's special services against the Ukrainian intelligentsia. Foreword by Leonid Yefimov)', Vitychyzna, № 11, s. 156–179.
- Briukhovetska, L., 1990. 'Eduard Drach: «Bo v zemliu povrostaly nashi heny...» (Edward Drach: «Because our genes have grown into the earth...»)', Kyiv, № 5, s. 167–170.
- Vynnychenko, V., 1989. 'Slovo za toboiu, Staline. Pochatok (A word after you, Stalin. Beginning)', Vitychyzna, № 6, s. 68–116.
- Holovaty, S., 1991. 'Ukrainska derzhava u XX st. (Ukrainian state in the twentieth century)', Zoloti vorota, № 1, s. 16–23.
- Hrushevskiy, Mykhailo, 1990. 'Istoriia Ukrainy-Rusi (History of Ukraine-Russia)', Kyiv, № 1–7, 10–12; Hrushevskiy, Mykhailo, 1991. 'Istoriia Ukrainy-Rusi (History of Ukraine-Russia)', Kyiv, № 1–12.
- Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. 'Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Peredmovia V. Smoliia ta O. Hurzhii (History of the Ukrainian cossacks. Foreword by V. Smoly and O. Gurzhia)', Vitychyzna, № 1, s. 167–203; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. 'Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Prodovzhenia (History of the Ukrainian cossacks. Continuation)', Vitychyzna, № 2, s. 167–193; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. 'Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Prodovzhenia (History of the Ukrainian cossacks. Continuation)', Vitychyzna, № 3, s. 183–203; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. 'Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Prodovzhenia (History of the Ukrainian cossacks. Continuation)', Vitychyzna, № 4, s. 171–194; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. 'Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Prodovzhenia (History of the Ukrainian cossacks. Continuation)', Vitychyzna, № 5, s. 160–197; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. 'Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Prodovzhenia (History of the Ukrainian cossacks. Continuation)', Vitychyzna, № 6, s. 172–193; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989.

- ‘Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Prodovzhennia (History of the Ukrainian cossacks. Continuation)’, Vitchyzna, № 7, s. 187–199; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. ‘Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Prodovzhennia (History of the Ukrainian cossacks. Continuation)’, Vitchyzna, № 8, s. 153–175; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. ‘Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Prodovzhennia (History of the Ukrainian cossacks. Continuation)’, Vitchyzna, № 9, s. 191–204; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. ‘Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Prodovzhennia (History of the Ukrainian cossacks. Continuation)’, Vitchyzna, № 10, s. 187–205; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. ‘Istoriia ukrainskoi kozachchyny. Zakhinchennia (History of the Ukrainian cossacks. End)’, Vitchyzna, № 11, s. 193–205.
8. Hrushevskiy, Mykhailo, 1988. ‘Spomyny. Pered-mova doktora istorichnykh nauk, chlena-korespondenta AN URSSR Shevchenko Fedora, ch. I (Memories. Foreword by Doctor of History, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the USSR, Shevchenko Fedor, Part I)’, Kyiv, № 9–12; Hrushevskiy, Mykhailo, 1989. ‘Spomyny. Pered-mova doktora istorichnykh nauk, chlena-korespondenta AN URSSR Shevchenko Fedora, ch. II (Memories. Foreword by Doctor of History, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the USSR, Shevchenko Fedor, Part II)’, Kyiv, № 8–11.
9. ‘Dzvinok do redaktsii. I. Zakharchenko (Call to editorial office. I. Zakharchenko)’, 1988, Zhovten, № 7, s. 127.
10. ‘Dzvinok do redaktsii. O. Prytchenko (Call to editorial office. O. Pritchenko)’, 1988, Zhovten, № 7, s. 79.
11. Iefimov, L., 1989. ‘«Voroh narodu» z sela Staiky. Sudova povist (komentar P. H. Osypenka) (‘The enemy of the people “from the village of Stajki. Judicial tale (comment by P.G. Osipenko)’, Vitchyzna, № 8, s. 124–140.
12. ‘Z poshty «Ukrainy-Rusi» (From Ukraine-Russia post)’, 1990, Kyiv, № 6, s. 122.
13. Zinchenko, A., 1990. ‘Shcho pereduvalo protsesovi (What preceded the process)’, Vitchyzna, № 5, s. 202–203.
14. Ivanov, Ivan, 1988. ‘Kolyma 1937–1939. Iz zapysok «Zakhara Kuzmycha» (Colima 1937–1939. From Zakhar Kuzmich’s notes)’, Vitchyzna, № 8, s. 86–144.
15. Koval, Vitalii, 1991. ‘«Ja nikoly ne nalezhav ni do yakykh vorozhykh hrup...» (‘I have never belonged to any hostile groups ...’), Dnipro, № 9, s. 162–172.
16. Konkvest, Robert, 1990. ‘Velykyi teror (Great terror)’, Kyiv, № 1, s. 87–117; Konkvest, Robert, 1990. ‘Velykyi teror (Great terror)’, Kyiv, № 2, s. 97–126.
17. Kreta, M., 1990. ‘«Myslyvti za vorohamy» (Enemy hunters)’, Vitchyzna, № 5, s. 204.
18. Krypiakievych, Ivan, 1990. ‘Istoriia Ukrainy (History of Ukraine)’, Dzvin, № 5–12.
19. Kulyniak, D., 1991. ‘Solovetskyi viazen, abo Ostan-nii hetman Ukrainy (Solovetsky prisoner, or the last Hetman of Ukraine)’, Vitchyzna, № 7, s. 137–151.
20. Malyshevskiy, I., 1993. ‘Ivan Ivanov. Knyha yoho zhyttia, Represovane vidrodzhennia (Ivan Ivanov. The book of his life. Repressed rebirth)’, uporiad. O. I. Sydorenko, D. V. Tabachnyk, K.: Ukraina, 405 s.
21. Mykhailyn, I. L., 2000. ‘Istoriia ukrainskoi zhurnalistyky (History of Ukrainian journalism)’, Kh.: KhIFT, 279 s.
22. ‘«Na shchabliakh sydyty zhorstko...». Lystuvannia Horskoi Ally ta Opanasa Zalyvakhy (‘It is tight to sit on the steps...’. Correspondence of Gorskaya Alla and Opanas Zalyvaka)’, 1990, Kyiv, № 12, s. 139–150.
23. Nechyporenko, L. I., 2012. ‘Evoliutsiia ukrainskoi presy v konteksti reformuvannia suspilstva (1985–1991 rr.) (Evolution of the Ukrainian press in the context of society reform (1985–1991))’, Literatura ta kultura Polissia, vyp. 69, s. 366–373.
24. ‘Rozvidky. Znakhidky. Spohady. Kuzyakina N. Za Solovetskoiu mezheiu. Lysty M. Zerova, M. Kulisha, H. Epika, V. Pidmohylnoho (trydtsiati roky) (Intelligence. Findings. Memoirs. Kuzyakina N. Beyond the Solovetsky border. Letters from M. Zerova, M. Kulish, G. Epik, V. Pidmogilny (thirties))’, 1988, Kyiv, № 7, s. 111–134.
25. Serhiichuk, V., 1989. ‘Dyplomatychna sluzhba Bohdana Khmelnytskoho (The diplomatic service of Bohdan Khmelnytsky)’, Zhovten, № 1, s. 109–113; Yakovliv, A., 1991. ‘Dohovir hetmana Bohdana Khmelnytskoho z Moskvou roku 1654 (Treaty of Hetman Bogdan Khmelnytsky with Moscow in 1654)’, Dzvin, № 4, s. 100–118.
26. Slavynskiy, M., 1990. ‘Tsina «izmiv» (The price of «isms»’, Kyiv, № 2, s. 127–132.
27. Smolii, V. A., 1990. ‘Petro Sahaidachnyi: voyn, polityk, liudyna (Peter Sahaidachnyi: a warrior, a politician, a man)’, Vitchyzna, № 1, s. 189–194.
28. Smolii, V. A., Hurzhii O. I., 1989. ‘Spadshchyna. Pered-mova do: Hrushevskiy, M. Istoriia ukrainskoi kozachchyny (Heritage. Preface to: Hrushevsky, M. History of the Ukrainian cossacks)’, Vitchyzna, № 1, s. 167–172.
29. Fedoriv, R., 1990. ‘Na varti chervonoï kalyny (On guard of the red guelder rose)’, Dzvin, № 5, s. 107–113.
30. Khrantsova, I. A., 2015. ‘Pereosmyslennia kontsept-sii ukrainskoi istorii na storinkakh khudozhno-literaturnykh i hromadsko-politychnykh zhurnaliv u chasy perebudovy na Ukraini (Rethinking the concept of Ukrainian history in the pages of literary and political magazines in the period of perestroika in Ukraine)’, Visnyk Cherkaskoho universytetu, № 22 (355), s. 88–94.
31. Shevchenko, Fedir, 1989. ‘Shliakh, shcho zaviv na manivtsi (The way that got started to a dead end)’, Kyiv, № 8, s. 102.
32. Iavornytskyi, Dmytro, 1990. ‘Istoriia zaporizkykh kozakiv (History of Zaporizhzhya cossacks)’, Dzvin, № 1–6; Yavornytskyi, Dmytro, 1990. ‘Istoriia zaporizkykh kozakiv. Prodovzhennia (History of Zaporizhzhya cossacks. Continuation)’, Dzvin, № 8–12.